

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE TÜRK AİLE YAPISINA BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR* - Okt. Handan HAYKIR**

Öz

Toplumu oluşturan en temel birim ailedir. Geçmişten günümüze varlığını ve önemini koruyan aile kurumu, toplumların hayatını devam ettirmesinde ve sağlam temeller üzerine oturtulmuş bir düzen için önemli bir rolü bulunmaktadır. Her toplum bu anlamda aile kurumuna büyük önem vermiştir. Aile kurumunun değer ve öneminin korunması ve güçlenmesi için çaba sarf etmişlerdir.

Her milletin kendine özgü bir aile yapısı vardır. Türk aile yapısının da kendine göre özellikleri vardır. Türkler, aile kurumuna büyük önem vermişlerdir. Büyük bir kutsallık atfedilen Türk ailesi yapısı tarihsel süreç içerisinde sürekli olarak el üstünde tutularak değer verilmiştir.

Tarihsel süreç içerisinde Türk toplumunu idare eden yöneticiler, ailenin ve özellikle kadının toplum içerisindeki yeri, aile kurumunun düzenlenmesi ve korunması için sürekli çalışmalar yapmışlardır. Aile yapısında meydana gelebilecek olumsuzlukları gidermek için tedbirlere başvurmuşlardır. Bu anlamda kanunlar yapılmış ve toplumun temel taşı olan aile kurumunun güçlenmesi için çaba sarf etmişlerdir.

Bu bağlamda bu çalışmamızda, tarihsel süreç içerisinde Türk ailesinin, sosyal hayattaki yeri ve önemi hakkında bilgiler verilecektir. Bu tarihsel süreç içerisinde Türk aile yapısında meydana gelen değişimler incelenip, Cumhuriyet'ten sonra modernleşme hedefi doğrultusunda çıkarılan kanunların aile kurumuna etkileri üzerinde durulacaktır.

Özellikle Medeni Kanunun, Türk aile yapısı ve kadına dair getirdiği yenilikler hakkında bilgiler verilerek geçmişten günümüze Türk ailesinin bir panoraması sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Aile, Türk Ailesi, Osmanlı Sosyal Hayatı, Türk Kadını, Mecelle Cumhuriyet, Modernleşme, Medeni Kanun.

* Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü.

** Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü.

Turkish Family Structure In A Historical Perspective

Abstract

The most basic unit that makes up society is the family. The family institution, which preserves its daily existence and importance, has an important role in maintaining the lives of the societies and for a system based on solid foundations. Every society has given great importance to the family institution in this sense. They have endeavored to protect and strengthen the value and the importance of the family institution.

Every nation has its own unique family structure. Turkish family structure also has its own characteristics. The Turkish family structure, which is attributed to a great holiness, has been valued by being kept on hand in the historical process.

The administrators of the Turkish society have continuously worked on the place of the family and especially the place of woman in the society, the organization of the family institution and protection in the historical process. They have taken precautions to overcome the possible problems of the family institution. In this respect, laws have been made and efforts have been made to strengthen the institution of the family, the cornerstone of society.

In this context, this study aims to give information about the place and importance of the Turkish family institution in social life in the historical process. In this historical process, the changes that took place in the structure of Turkish Family are going to be examined and the effects of the laws, which were introduced with the aim of modernization after the Republic, will also be examined. Information about the civil law, which brought innovations about Turkish family structure and for the women, will be given in particular and a panorama of the Turkish family from past to present will be presented.

Keywords: *Family, Turkish Family, Ottoman Social Life, Turkish Woman, Ottoman Code Of Civil Law, Republic, Modernization, Civil Law.*

Giriş

Aile, karı-koca; anne-baba ve çocuklardan oluşan toplumun en temel kurumudur.¹ Aile kurumunun soyun devamını sağlamak gibi bir işlevinin olmasının yanında, toplumların kültürlerini oluşturma aşamasında da önemli bir rolü vardır. Bir toplumda, aile ne kadar sağlam temeller üzerine kurulur ise, toplumda o derece güçlü ve sağlam yapıda gelişimini sürdürür. Dünyada, bunun en güzel örneklerinden biri de Türk aile yapısıdır. Türk toplumlarında öteden beri aile önemli bir yere sahiptir. Zira Türklerin, Anayurt'tan dünyanın birçok yerine dağılmasına rağmen varlıklarını günümüze kadar korumalarının en önemli sebebinin aile yapısının sağlamlığından kaynaklandığı düşüncesi, birçok sosyal bilimci tarafından kabul gören bir düşüncedir. Bu görüşü savunanlardan biri olan İbrahim Kafesoğlu, "Türklerin, dünyanın dört bucağına dağılmalarına rağmen varlıklarını korumaları, aile yapısına verdikleri büyük ehemmiyetten ileri gelir ki, bunun bir delili de Türk dilinde, başka mil-

¹ Aile kavramı hakkında yapılan farklı tanımlar için bkz. Muhsin Yılmazçoban, "Aile Kurumu ve Türk Ailesinde Bütünlükçü Yapı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 176, İstanbul 2008, s. 154-155.

letlerde rastlanmayan zenginlikte mevcut olan akrabalık nüanslarını belirleyici kelimelerdir.”² Türklerde aile yapısı, İslamiyet’ten önce, İslamiyet’ten sonra ve Cumhuriyet dönemi olarak üç dönem içinde incelenecek olursa ailenin kutsallığının ve öneminin asırlar geçmesine rağmen değişmediğini görmek mümkündür. Tarih boyunca bütün Türk devletleri, aile kurumunun korunması ve güçlenmesi amacıyla her türlü tedbiri almış ve gerekli yasaları çıkarmışlardır. Örneğin Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 41. maddesinde, “Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle ananın ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar.” denilerek aile birliğinin önemi ve devletin bu konudaki sorumluluğu vurgulanmıştır.

1. İslam Öncesi Türklerde Aile Yapısı

Bu dönem Türk aile yapısını incelerken, başvurulan kaynaklar sınırlıdır. Bunlar, Uygur Türkleri’nden günümüze intikal etmiş bazı hukuki belgeler hariç, o dönemde Çinlilerin yazdıkları eserler, epigrafik ve arkeolojik kaynaklar, dil üzerinde yapılan araştırmalar gibi dolaylı kaynaklardır.³

Eski Türk ailesini ilk yazılı kaynaklarını, Orhun Anıtları’ndan çıkarmak mümkündür. Bu anıtlarda evlilik sistemi ile ilgili bazı görüşlere rastlanmaktadır. “Üst mavi gök, altta yağız yer kıldıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine atam Bumın Kağan oturmuş. Türk budunu (halk) yok olmasın diye, halk olsun diye babam İteriş Kağan annem İlbilge Hatun’u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır.” Bu da ailenin bir evrim ürünü olmadığını, ana-baba ve çocuklardan ibaret bir çekirdek aile tipini temsil ettiğini belirtmektedir. Böylece çekirdek ailenin evrenselliği gerçeği, Türklerde kanıtlanmış olmaktadır. Ayrıca bu anıtlarda kadının kutsallığına rastlanmaktadır.⁴

Eski Türkler, Çin, Hint, Arap, Roma ve Yunan toplumlarında olduğu gibi pederşahi⁵ değil, pederi⁶ aile yapısına sahiptir. Babanın, eşi ve çocukları üzerinde demokratik hakkı söz konusudur. Aile reisi bazı yetkilerini karısıyla paylaşır ve birçok konuda birlikte hareket ederlerdi. Dilimizdeki “soy-sop” kelimesi anne ve baba tarafından olan akrabalığa verilen önemi ifade etmektedir. Türklerde sosyal derece farkının olmaması, aile içinde de görülmekte ve eşitlik ilkesi benimsenmekteydi.⁷

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2015, s. 219-220.

³ Ali Bardakoğlu, “Türk Aile Hukukunun Tarihsel Gelişimi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: II, Ankara 1991, s. 610.

⁴ Orhan Türkdoğan, “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: I, Ankara 1992, s. 37.

⁵ Pederşahi aile özellikle Çin’de ve Roma’da görülmektedir. Pederşah olan kişinin ailesi üzerinde mutlak bir hakimiyeti vardır. Aile reisi aynı zamanda dini liderdir. Pederşah, kadınlarını ve çocuklarını satabilme hatta öldürebilme hakkına sahiptir.

⁶ Pederi ailede, anne baba eşit haklara sahip olup kadınlara son derece önem verilir. Çocuklar çok kıymetliydi. Baba tarafından alınıp satılmazdı.

⁷ Hüseyin Öztürk, “Türklerde Aile ve Ahlak Telakkileri”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 12.

Türk anlayışına göre evlenme, toplumun ve devletin temelini meydana getirirdi. Evlenmenin amacı ev-bark sahibi olmak, dirlik ve düzen içinde yaşamaktı. Türk ailesinde ne “iç güveylik” ne de “iç gelinlik” görülmemekteydi. Evlenen çiftler kendi evlerine çıkarlardı. Yaşlanan anne ve baba ise en küçük oğullarının yanında ömürlerini geçirirlerdi. Evler, Türklerin mabetleri sayılırdı. Zira Orhun Kitabeleri’nde “bark” kelimesinin mabet anlamında kullanıldığı, ev-bark kelimesindeki barkında buradan geldiği görülmektedir. Onun için, Türk ailesi biyolojik bir ilişkiden çok ilahi bir beraberliği ifade eden müesseseydi. Hatta Türkler, evin eşini kutsal saymış ve evin eşine basan yabancıların çarpılacağına inanmışlardı. Bu da evin ve ailenin kutsallığı yanında, mahremiyete de ne kadar önem verildiğinin güzel bir örneğidir.⁸

Türklerde evlilik çok kutsaldı ve yapılan evliliklerde geleneklere uygun davranmak büyük bir önem taşımaktaydı. Çoğunlukla tek eşlilik (monogami) yaygın olmasına rağmen, bazen askeri ve siyasi sebeplerden dolayı özellikle hükümdarlar arasında çok eşlilikler görülmekteydi. Fakat bu evlilik türü hoş karşılanmayan bir durumdu.⁹

Eski Türklerde evlenilecek kadının “il”den olması şarttır. Kadının “il”den yani erkeğin akrabasından olması, onu hukukça yükseltecek bir kıstastı. Bunun en önemli sebebiyse, eski kavimlerde her cemiyet kendilerini diğerlerinden daha üstün ve asil olarak görürlerdi. Bu sebepten, ancak aynı akrabadan olan erkek ve kadının evliliği “Türk Töresine” uygun olabilirdi. Ancak bazı reislerin, eşlerinin yanı sıra esirlerinden ya da başka oymaklardan yaptıkları evlilikler töre tarafından uygun görülmeyp bu kadınlara “hatun” namı verilmezdi. Bunlara “kuma” denirdi. Kumalar bir eş değil, hatunun kardeşi suretinde aileye dahil olurdu. Kendi çocukları bile kumaya anne diyemez teyze derlerdi. Annelik sıfatı yalnız ilden olan hakiki eşe yani hatuna mahsustu. Kumaların çocukları, babalarının servetlerinden pay alamazlar; bir hükümdarın oğlu, kumadan doğmuş ise hükümdar olamazdı. Hatta hakanların evlendikleri Çinli prensesler bile kumalardan üstün olsalar bile hatunlardan aşağı idiler.¹⁰

Eski Türklerde, nişanlanmadan önce velilerin rızası yanında evlenecek kızın ve erkeğinde rızası alınırdı. Nişandan sonra erkek tarafının, kızın ailesine “kalın” adı verilen ve miktarı ailelerin ekonomik ve sosyal durumlarına göre değişen, karşılıklı görüşme ile belirlenen bir mal vermesi gerekiyordu. Kalın, evliliğin önemli şartlarından biri olup, fakir ailelerde bir tek koyun olabildiği gibi, zengin ailelerde iki yüz at veya bin deveye kadar çıkabilmekteydi. Evliliklerde son derece önemli olan bu gelenek, karşılıklı bir akitti.¹¹

Kalın, babanın sağken oğullarının evlenebilmeleri için verdiği paydı. Oğul, babasından bu hakkını zorla alabilirdi. Eski Türklerde, kız ve erkek evlat arasında bir ayırım bulunmamaktaydı. Baba malından, oğullarına olduğu gibi kızlarına da hak düşüyordu. Bu da kızın çeyiziydi.¹²

⁸ Latife Kabaklı Çimen, *Türk Töresinde Kadın ve Aile*, İstanbul 2008, s. 123.

⁹ Necdet Sevinç, *Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul 2000, s. 54.

¹⁰ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, İstanbul 1976, s. 142-143.

¹¹ Bardakoğlu, “a.g.m.”, s. 610.

¹² Necati Gültepe, *Türk Kadın Tarihine Giriş*, İstanbul 2013, s. 254.

Evlenme sırasında düğün yapmak zorunluydu. Düğünlerde davetlilere “*düğün yemeği*” verilir, gelinlere ipekli kumaşlarla süslenen özel odalar hazırlanır ve gelin eve atla getirilirdi. Geline hizmet etmesi için “*eget*” adı verilen yardımcı bir kadın gönderilirdi.¹³

Eski Türklerde, boşanma törelere göre hoş karşılanmazdı. Bu sebepten, boşanma çok nadir görülen bir durumdu. Dul kavramı sadece eşi ölen kadının için kullanılmıştır. Nadir olarak görülse de boşanma genelde kocanın yetkisindeydi. Kadın ise, kocasının kendisine kötü davrandığını veya erkeğin gayrimeşru ilişkisi olduğunu kanıtlarsa, boşanmayı isteme hakkına sahipti. Boşanmalarda, kadın kabahatli ise erkeğin verdiği kalını ve getirdiği çeyizi erkeğe geri verirdi. Boşanmada kusur erkeğin ise kalını, kadından geri alamayacağı gibi kadının çeyizini de iade etmek zorundaydı.¹⁴

Eski Türklerde, ölen kardeşin dul kalan eşi ve üvey anne ile evlenme geleneği (leviratus) görülmekteydi. Böylece, hem dul kadınlar himaye ediliyor, hem de aile mülkünün parçalanması önleniyordu. Ancak kadın, evlenme sırasında aldığı kalını iade ederek bu evliliği reddedebilme hakkına sahipti.¹⁵

Türk toplumlarının her döneminde olduğu gibi, eski Türklerde de kadına son derece önem verilmiştir. Günümüze kadar yapılan araştırmaların hepsi Türk toplumlarında, kadının son derece saygı duyulan ve değer verilen bir varlık olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Türk ailelerinde, kadının mülkiyet ve tasarruf hakkı vardır. Başka kavimlerde görülen “*kadın değiştirme, döl alma, kadın satma*” gibi adetler Türklerde yoktur.¹⁶

Her ne kadar ailenin reisi erkek (koca) ise de kadın da her zaman erkeğin yanında olmuş, hiçbir şekilde geriye itilmemiştir. Mitolojide, masallarda, ef-sanelerde, halk hikâyelerinde kadın her zaman kocasının yanında yer almaktadır. Mücadelelere katılır, kahramandır, kılıç sallar, idarecilik yapar, geçici ve daimi olarak kocasının olmadığı durumlarda onun görev ve fonksiyonlarını üstlenirdi.¹⁷

Eski Türk hükümdarlarının, emirlerinin başında, “*Hakan ve Hatun buyuruyor ki...*” şeklinde ibarelere yer vermeleri, hükümdar eşinin de hükümdar kadar üstün ve sözü geçer biri olduğunu; devletin sadece hakanla değil, hakan ve hatun birlikte oldukları zaman otoritesini ortaya koyduğunu göstermektedir.¹⁸

Yine, Türk tarihinin ve sosyal hayatının belli bir dönemine ışık tutan Dede Korkut hikayelerinde, Türk kadını, hür, şahsiyet sahibi, cömert, iffetli, vefalı, fedakar bir varlık olarak tasvir edilmiştir. Tarih boyunca bütün Türk toplumlarında, kadının itibarı ve iffeti en mühim iki özellik olarak görülmektedir.¹⁹

¹³ Ülker Akkutay, “İslamiyet’ten Önce Türk Ailesi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 55.

¹⁴ Çimen, *a.g.e.*, s. 134-135.

¹⁵ Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923*, İstanbul 2015, s. 15.

¹⁶ Dilaver Cebeci, *Türk’e Dair*, İstanbul 2001, s. 79.

¹⁷ Ahmet Gündüz, “Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, *JASS*, Cilt: 5, Sayı: 5, Elazığ 2012, s. 133.

¹⁸ Öztürk, “a.g.m.”, s. 15.

¹⁹ Cebeci, *a.g.e.*, s. 80.

Rus Türkolog Radloff, uzun bir dönem Türklerle ilgili çalışmalar yapmış ve araştırmaları sonucu Türk aile yapısı ile ilgili şu sonuçlara varmıştır:

“Bir erkeğin kadına dayak atması Eski Türklerde duyulmamış bir şeydir. Eşler birbirlerine karşı her zaman saygılıdır. Türklerde erkekler kadınlara son derece hürmetkârdır. Türklerde aile hayatı son derece mükemmeldir. Evliliklerde ihanet çok nadirdir. Kadın-erkek arasında kaç göç yoktur. Sadakatsizliğin cezası çok şiddetlidir.”²⁰

Türk ailesinin sosyal hayattaki birlikteliği Çin kaynaklarında şu şekilde anlatılmaktadır: *“Türkler kadın, erkek, çoluk, çocuk bir arada çalışırlardı. Birlikte ilkbahar ve sonbahar bayramlarını kutlardı, birlikte toylara, düğünlere, yaslara katılırlardı.”²¹*

Bütün bu bilgilerin ışığı altında, eski Türklerde kadına verilen değer ne kadar yüksek olduğunu, kadının adeta kutsallaştırıldığını, hak ve hukukuna son derece önem verildiğini görmekteyiz. Bu düzen kanunlarla değil, töre dediğimiz sosyal kurallarla sağlanmıştır. Bu töreler, Türk ailesini her durumda ve dönemde korumuş ve kollamıştır.

2. İslamiyet Sonrası Türklerde Aile Yapısı

İslam hukukunda, önemli bir mani olmadığı sürece bekar bir kızla bekar bir erkeğin evlenmesi dini vecibe olarak kabul edilmiştir. Yine, Hz. Peygamber (A.S.) değişik hadis-i şeriflerde, müminlerin evlenip çoğalmalarını emretmektedir.²²

İslam aile hukuku, Kur'an'ın konuyla ilgili hükümlerinden, Hz. Peygamberi (A.S.) açıklama ve uygulamasından, üçüncü olarak da İslam hukukçularının, Kur'an ve hadisler ışığında yaptığı yorumlardan oluşur. Kur'an ve sünnetin bu alanda getirdiği hükümler, konunun salt hukuki olmaktan çok dini ve ahlaki zeminini teşkil eder ve bu zemini sağlamlaştırmayı hedef alır.²³ Bu kaynaklarda, aile içi ilişkilerin nasıl olacağı, evliliklerde kadının ve erkeğin haklarının neler olduğu, sağlam bir evlilikte tarafların üzerine düşen sorumluluklar, evlenilmesi yasak olan kimseler, boşanma, akrabalık ve miras konuları bütün teferruatıyla aydınlatılmıştır.²⁴

Evlilik sosyal bir olaydır. Baba ocağını terk eden kız ve erkek, toplumun özü olan aileyi meydana getirirler. İslam dini, meydana gelen ailenin karı-koca münasebetlerinin bilinmesi, doğan çocukların neseplerinin tayin edilmesi, analık, babalık, evlatlık hak ve vazifelerinin tespiti, velayet, miras, nafaka vb. gibi konuların kontrol altına alınması için nikah akdinin yapılmasını şart koşturmaktadır. Değişik ayet ve hadislerle, nikahın şahitler huzurunda herkese açık olarak yapılması emredilirken; evliliğin açık ve devamlı olması istenmiştir.²⁵

²⁰ Kabaklı, *a.g.e.*, s. 194.

²¹ Mehmet Eröz, “Türk Ailesi”, *Aile Yazıları-Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 225.

²² Rifat Özdemir, “Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Aile Yazıları-Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 416.

²³ Bardakoğlu, “a.g.m.”, s. 611.

²⁴ Ümit Meriç Yazan, “İslam'da Aile ve Çağdaş İslam Ülkelerinde Aile Yapısı”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 62.

²⁵ Özdemir, “a.g.m.”, s. 417.

İslamiyet'te, o dönemin şartlarından kaynaklı dört kadına kadar (poligami) evlilik yapma izni verilmiş ise de erkekler, "eşler arasında eşit davranma" şartı konarak tek eşliliğe (monogami) teşvik edilmiştir.²⁶

Cahiliye döneminde kadınlar hep geri planda kalır, hiçbir şekilde değer verilmezdi. Kız çocukları utanılacak bir varlık olarak görülüp diri diri toprağa gömülürdü. Kadına mirastan hak bile tanınmazdı. İslam hukuku, bu durumu çağın şartlarına göre kadın lehine düzeltmiştir. Birçok ayet ve hadiste kadının, toplumun bir parçası olduğu, saygı görmeye layık olduğu, değişik konularda erkeklere eşit olduğu, hatta "Cennetin anaların ayakları altında" olduğu şeklinde hükümler yer almaktadır. Kadınlar evlenirken eşlerini seçebilir, mahkemelerde şahitlik edebilir, babası ve kocasının malına mirasçı olabilir, çocuklarının velayetini alabilirlerdi. Ticari faaliyetlerde, karşılıklı akitler yapabilir, malını eşinden izin almadan dilediği gibi tasarruf edebilir, alıp satabilirdi.²⁷

2.1. Osmanlı Klasik Dönemi

İslamiyet'in kabulüyle birlikte bu yeni esaslar Türk kadınının hayatında bazı değişikliklere yol açmıştır. Türklerin kabul ettikleri İslam dininin kuralları, bazı gelenekleri ortadan kaldırmış, birçok sosyal kurum gibi aile kurumu da İslami normların etkisi altına girmiştir.

Kuruluş dönemindeki Osmanlı aile yapısında, oldukça eşitlikçi, kadının tecrit edilmediği, değerli ve fonksiyonel olduğu bir yapı göstermekteydi. İslam'ın, bu topluluklar üzerindeki etkisi henüz canlı ve tazeydi. Bu yüzden, İslam'ın kadını ve erkeği Allah'ın eşit kulları olarak kabul etmesi, anneyi yücelten anlayışı, uygun bir ortam bularak yerleşmiştir.²⁸

Diğer taraftan, şehirli hayat tarzının şekillendirdiği Uygur-Karahanlı-Selçuklu şehir kültürlerinin bir devamı mahiyetinde ve yoğun Fars ve Arap etkileri altında, kadını fitne kabul ederek tecrit eden anlayış ilerleyen dönemlerde, Osmanlı sarayına ve şehir merkezlerine hakim olmaya başlamıştır. Bu gelişmelere Bizans etkisinin de ilavesiyle, Osmanlı klasik döneminde harem müessesesi ortaya çıkmış, başta İstanbul olmak üzere büyük şehir merkezlerinde konak tipi aile hakim olmuştur. Böylece kadın, giderek sosyal alandan çekilmeye başlamış ve arka plana itilmiştir. Ancak, bu değişim şehirlerden kırsal kesimlere doğru gidildikçe etkisini azaltmış ve Anadolu'da yer yer varlığını sürdüren göçebelik ve tarım kültürü içinde, kadının fonksiyonelliği devam etmiştir.²⁹

Ziya Gökalp de birçok araştırmacı gibi bu görüşü desteklemiş ve düşüncelerini şu şekilde izah etmiştir:

"İslam ailesi, eski Arap ailesinden doğduktan ve buna Rum ile İran'ın pederşahi ailesinden birtakım unsurlar ilthak ettikten sonra, Müslüman kadını gayet elim bir mevkiye düşmüştür. Bu elemli mevkiin Mısır'daki

²⁶ Kurnaz, a.g.e., s. 15.

²⁷ Özdemir, "a.g.m.", s. 418.

²⁸ Mualla Kavuncu, "Osmanlılarda Aile ve Kadın", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ankara 1999, s. 145.

²⁹ Kavuncu, "a.g.m.", s. 146; Levent Aksu, "Atatürk Dönemi (1923-1938) Nüfus ve Aile Yapıları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 154, İstanbul 2005, s. 177.

*tecellilerini az-çok gördük. Bir kısım İslam kadınları Mısır'da, Yemen'de, Mağrib'de, böyle elim bir hayat yaşadığı esnada, İslam aleminin diğer köşelerinde yani Anadolu, Kıpçak, Irakeyn ve Maverünnehir huttalarında, İslam kadınının diğer bir kısmı erkeklerle müsavî, muhterem, hür ve mesud bir hayat yaşıyordu. Bu ülkelerdeki kadınların böyle mesut bir hayat yaşamasına sebep, buralarda hakim olan Türk illerinde henüz eski Türk ailesinin devam etmekte bulunmasıdır.*³⁰

Osmanlı Devleti'nde, İslam ve Türk karakterli hukuk sistemi hakimdi. Bunlardan biri kaynağını ayet, hadis, icma, kıyas hükümlerinin teşkil ettiği şer'i hukuk; diğeri ise Türk teşkilat ve idarecilik geleneği ile fethedilen memleketlerde tesadüf edilen vergi usulleri ile kanunların teşkil ettiği örfi hukuktur.

Osmanlı örfi hukukundan olan kanunnameler, idari, askeri, sosyal ve ekonomik konularda bölge ve toplumlara göre düzenleyici hükümler getirirken, aile hukuku konusunda kendine özgü düzenlemelere gitmemiştir. Zaman zaman fikhın muamelat kısmını ilgilendiren evlenme, boşanma ve miras usulleri gibi bazı şeraitlik konulara ufak tefek müdahalelerde bulunmuşsa da, aile ve miras hukukunu tamamen İslam şeriatına bırakmıştır. Bu durum, Tanzimat Fermanı'ndan sonra da devam etmiş. Ne Tanzimat ve Islahat fermanlarında, ne Kanun-i Esasi ve Mecelle'de ne de Meşrutiyet hareketlerinde aile ve miras hukukuna değinilmemiş, bu konu İslam hukukuna bırakılmıştır.³¹

Osmanlı geleneksel aile yapısı içinde en önemli üye kadındı. Kadının aile ve toplum içerisindeki değeri ve statüsü, çocuklarının sayısı ve yaşlılık ile yükselirdi. Sanılanın aksine, İslamiyet'ten sonraki dönemde de Türklerde, çok eşliliğin (poligami) yaygın olmadığı görülmektedir. Kadına verilen saygı ve değer bazı Avrupalı seyyahlar tarafından da gözlemlenmiştir. Örneğin XVI. yüzyıl sonunda Türkiye'den geçen Alman Protestan Papazı Salomen Schweigger, *"Türkler ülkelere, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen eğleneni yoktur. Çok karlık yoktur. Herhalde bu işi denemiş, dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişler. Boşanma pek görülüyor. Çünkü boşanırken erkek para ve eşya veriyor, kız çocuk anaya kalıyor."*³² demiştir.

Gerekli adaleti sağlamak şartıyla, erkeğe dört kadınla evlilik izni verilmiş olmasına rağmen Osmanlı'da da çoğunlukla tek kadınla evlilik görülmektedir. Zira İslam dini de bunu tavsiye etmektedir. Kadı huzurunda gerçekleştirilen nikahlar, sicillere tarafların isimleri, mahalle ya da köyleri, çocuk, buluşa ermiş ya da dul olma durumları, saptanan mehr-i muaccel ve mehr-i müaccel miktarları, şahitlerin isimleri ve nikah akdi tarihleriyle kaydedilmiştir.³³

Öte yandan boşanmanın kocaya yüklediği mali yükümlülüklerin yerine getirilip getirilmediğinin tespiti, ayrılmanın gerçekleştiği zamana bağlı olarak

³⁰ Ziya Gökalp, "Aile Ahlakı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: III, Ankara 1992, s. 1091.

³¹ Rıfat Özdemir, "Harput ve Çemişgezek'te Askeri Ailelerin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1890-1919)", *Aile Yazıları - Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Cilt: 1, Ankara 1991, s. 541-542.

³² Ortaylı, *a.g.e.*, s. 189.

³³ Güldal Okuducu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Türk Kadınının Kısa Tarihi*, İstanbul 2014, s. 58.

kadının iddetinin ne zaman biteceği problemi, boşanmaların da büyük ölçüde mahkeme defterlerine kaydı sonucunu doğurmuştur.³⁴

İslam hukukuna göre, evliliklerde kadına erkek tarafından mali ihtiyaçlarını karşılaması için *mehir* denilen bir para verilirdi. Kadın, bunu kullanmakta tamamen serbestti. Mehir, iki kısımda verilirdi. Mehr-i muaccel ve boşanmada veya eşin ölümünde terekeden alınacak mehr-i müeccel. Nikahın geçerli olması için, mehrin verildiğine dair kadının rızası, mahkeme sicilinde sabit olmalıdır. Mehirde, yaygın miktar 10 dirhem gümüştür. Mehir, evlenen kızıdır. Kadın, bununla çeyiz yapmaya, ne kocası ne de ebeveyni tarafından zorlanamazdı.³⁵

Hanefi mezhebine göre, yetişkin kızın evlenme iradesi tek başına yeterli olduğunda evlenecek kızın velisinin izni ilk devirlerde aranmamış, fakat bunun sakıncaları görüldüğünden, 1544 yılından itibaren hem kızın hem de velisinin izni aranır olmuştur. Yine kocası kaybolan veya geri dönmeyen kadın Hanefi mezhebine göre kocasının akrabaları ölünceye kadar beklemek zorundadır. Halbuki diğer hukuk ekolleri, dört yıl gibi bir süre bekledikten sonra kadına mahkemeye başvurma ve ayrılmak isteme hakkı vermektedirler. Osmanlı toplumlarında bu durumdaki kadın, ilk dönemlerde mahkemece Şafii naipler görevlendirerek nikah bağından kurtarılmış ise de XVI. yüzyıldan sonra, mahkemelerin Hanefi mezhebi dışındaki mezheplere göre hüküm vermesi yasaklanmıştır.³⁶

Yine Hanefi mezhebine göre, zorla kıyılan nikah ve zor altında yapılan boşanma geçerli sayılmıştır. Bu durum, toplumda zaman zaman kapanmaz yaralar açmıştır. Osmanlı Devleti'nde bunun önüne cezai müeyyidelerle geçilmeye çalışılmış, fakat diğer mezheplerden istifade ile zorla yapılan evlenme ve boşanmaları hukuken geçersiz sayma yoluna gidilmemiştir. Diğer mezheplerden istifade yoluna, ancak devletin son dönemlerinde gidilebilmiştir. Bu geç kalınmışlık ise, Osmanlı hukukunu olumsuz olarak etkilemiştir.³⁷

Hanefi mezhebine göre şekillenmiş bir uygulamada, kadına mahkeme marifetiyle kocasından ayrılma hakkı verilmemesidir. Boşanma hakkı, kocaya ait bir hak olmakla birlikte saray çevresi ve zengin aileler kızlarını evlendirirken akit esnasında bu hakkın kızlarına da verilmesini, hatta kızlarına vekaleten kendilerinin kullanabilmelerini şart koşarak, kızları için belli bir güvence sağlamışlardır.³⁸

2.2 Tanzimat ve Sonrası Dönem

Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat döneminde modernleşmenin ilk adımlarını birçok konuda olduğu gibi, hukuk alanında da atmıştır.

³⁴ Mehmet Akif Aydın, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: 2, Ankara 1993, s. 437.

³⁵ İlber Ortaylı, "Osmanlı Toplumunda Ailenin Yeri", *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 75.

³⁶ Bardakoğlu, "a.g.m.", s. 613.

³⁷ Mehmet Akif Aydın, "a.g.m.", s. 436-437.

³⁸ Bardakoğlu, "a.g.m.", s. 613.

Tanzimat'tan sonraki kanunlaştırma hareketinin ilk önemli eseri, *Mecelle-i Ahkamı Adliye*'dir. Mecelle, sadece Türk-İslam hukuku tarihinde değil, İslam'ın hukuk tarihinde de ilk olma özelliği taşımaktadır. Çünkü daha önce bu alanda görülen kanunlaştırma teşebbüslerinden hiçbirisinde, İslam hukukunun belli bir bölümünü bütün olarak düzenleyen ve mahkemelerde uygulanan bir kanun metni ortaya konmamıştır.³⁹

Tanzimat devrinin aydın sadrazamı Fransız medeni kanununu kabul ettirmek istediği halde, Ahmet Cevdet Paşa'nın başını çektiği muhafazakar grup, 1868-1876 yılları arasında 16 kitaptan meydana gelen Mecelle'yi hazırladılar. Mecelle, İslam'ın Hanefi fıkının esaslarına dayanmakla birlikte, fasılların düzenlenişinin ve eserin sistematigi göz önüne alındığında, muasır Batı hukukunun sistematik üstünlüğü, ister istemez kurul üyelerince kabul edilmiş görülmektedir.⁴⁰

Mecelle'de, bir medeni kanunda olması gereken bölümlerden aile ve miras hukuku hükümleri yer almamaktadır. Aile hukukunun, kanunlaştırılmanın dışında tutulmasında, Mecelle'nin hazırlandığı dönemde acil ihtiyaç duyulan borçlar, ticaret, hukuk usulü gibi alanlara öncelik verilmesi ve Osmanlı Devleti'nde çeşitli din ve mezheplerden insanların yaşaması ve bu dini çeşitlilikten dolayı hepsini kapsar şekilde aile hukukunun hazırlanmasının zorluğu rol oynamıştır. Zira aile hukukuna ilişkin uyuşmazlıklarda, aile hukukunu düzenleyen normların ilahi kaynaklı olması ön kabulünün etkisiyle, gayrimüslim tebaanın (istemeleri halinde) mensubu oldukları cemaat mahkemelerine, Müslüman Osmanlı tebaasının ise şer'î mahkemelerine başvurmaları nedeniyle, bu alanda diğer alanlarda olduğu kadar karışıklık görülmemiştir.⁴¹

Bu eksiklere rağmen Mecelle, hukuk tarihi bakımından son derece önemli bir kanundur. Bu, İslam hukukunda borçlar ve kısmen medeni kanun olarak ve oldukça sistemli biçimde yapılan ilk düzenlemedir. Bununla, ilk kez dar-madağınık, sistemsiz, nerede bulunacağı bilinmeyen İslam hukuku kurallarının bir bölümü, batı kaynaklarının tekniğine uygun biçimde düzenlenmiş, böylece İslam hukuku yeni kanunlarla, daha rahat ve belirli biçimde uygulanmaya başlamış ve Türk Medeni Kanunu'nun kabulüne kadar yürürlükte kalmıştır.⁴²

Tanzimat'tan sonra, uzun bir dönem aile hukuku ile ilgili geniş çapta bir değişiklik olmamış, fakat daha sonra karşımıza çıkacak olan Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ne uygun bir zemin hazırlanmıştır. İşte geçen bu zaman zarfında, aile hukuku sahası tamamen başıboş bırakılmamış; Hukuk-ı Aile Kararnamesi öncesinde, fıkıh kitaplarındaki şer'î hükümleri tamamlayıcı mahiyette ve Hanefi mezhebinin sınırları aşılmadan bazı hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Burada asıl amaç, evlilik kurumunu düzenlemeye olumsuz etkisi olan gelenekleri kaldırma isteğiydi. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

³⁹ Ahmet Yasin Küçükçitiriyaki, *Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 2017, s. 16-17.

⁴⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2009, s. 189.

⁴¹ Hüseyin Erdem, "İslam-Osmanlı Aile Hukukunda Gayrimüslimler", *TAAD*, Sayı: 24, Ocak 2016, s. 653.

⁴² Coşkun Üçok - Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1976, s. 328.

1841 yılında çıkartılan bir fermanla, buluğa ermiş kızların ve dul kadınların, evlenme istekleri velisi tarafından kabul edilmese bile, kadından izin alarak evlenebilmelerine onay verilmiştir. Ayrıca, bu fermanla istenmeyen olaylara neden olan başlık parası da kaldırılmıştır.⁴³

Çoktan beri dağılan klasik arazi rejimini hukuki yönden düzenlemek, tarımda özel girişim ruhunu teşvik etmek için, 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi çıkarılmıştır. Böylece işlenen topraklar tapulandırılacak ve miras yoluyla intikal edilecekti. Miras yoluyla intikalde kız evlatta mirastan pay alacaktı ki, bu hukuki yönden önemli bir gelişmeydi.⁴⁴

1276 (1859)'da yayımlanan Şeriye Mahkemeleri Nizamnamesi'ne göre mahkemelerde, hem nikah akitlerinden hem de izinnamelerden haraç alınmaya başlanmıştır.

1291 (1874) tarihli nizamname yayınlanarak, daha önce var olan İran uyruklular ile evlenme yasağı teyit edilmiştir.

1291 (1874) mehir için alt ve üst sınır tayin edilmiş. Buna göre mehrin maksimum miktarı 1000 akçe veya 100 akçe olarak belirlenecektir.⁴⁵

Yine 1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'ne göre, Müslümanların nikahlarına Şer'iye Mahkemeleri, gayrimüslimlerin nikahlarına ise ruhani reisler izin verecekler, sekiz gün sonra da nikahı kıyan veya ruhani reis, durumu ilmühaber ile sicil-i nüfus memuruna bildireceklerdi.⁴⁶

Bu nizamname bazı hukukçuların iddia ettikleri gibi devletin evlenme işlerine ilk müdahalesi değil, Osmanlı Devleti'nin başlangıç dönemlerinden itibaren evlenmelerin devletin kontrolü altında yapılması yolundaki gelişmelerin Tanzimat döneminde ulaşılan tabii sonucudur. Esasen bu nizamnameden yaklaşık çeyrek asır önce kabul edilmiş bulunan 1859 tarihli Şeriyye Mahkemeleri Nizamnamesi'nde, bu mahkemelerin nikah akitlerinden ve izinnamelerinden alacakları harçlar da düzenlenmekteydi. Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'nin getirmiş olduğu tek yenilik, nikahı kıyan din adamlarına belli bir süre içinde evliliği sicil-i nüfus memuruna bildirme mecburiyetini getirmiş olmasıdır.⁴⁷

Mecelle'nin ardından, memlekette bir manada hukuk birliğinin temin edilmesi, ülkenin ve cemiyetin giderek batıya benzemesi, kadının cemiyet içindeki mevkiinin değişmeye başlaması ve bu arada sosyal ve iktisadi problemlerin artması gibi etkenler, fikri birtakım baskılarla bir araya gelince İkinci Meşrutiyet'in sonrasında, bir Hukuk-i Ali Komisyonu oluşturulmuştur. 22 Mayıs 1916 yılında ilk toplantısını yaparak çalışmalarına başlayan bu komisyon, Mahmut Esat Bey'in başkanlığında (Müslüman Hıristiyan ve Yahudilerden oluşan) üç alt komisyona ayrılmıştır. Komisyona konuyu iyi bilen ve bu dinle-

⁴³ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya 1988, s. 287.

⁴⁴ Ortaylı, "a.g.m.", s. 77.

⁴⁵ Esra Yakut, "XIX. Yüzyılda Orta Anadolu Bölgesi'nde Evliliğin Ortaya Çıkışı, Sona Ermesi ve Sonuçları", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 1-2, Ankara 2008, s. 238.

⁴⁶ Dilaver Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, İstanbul 2009, s. 129.

⁴⁷ Mehmet Akif Aydın, "a.g.m.", s. 440.

rin yetkili ve saygı değer kabul edilen üyeleri, toplantıya çağrılarak kararname hazırlanmaya başlanmıştır. Kararname gerek üçlü bir komisyon tarafından üç din mensubu vatandaşların hukuku gözetilerek hazırlanmış olması açısından önem taşımakla birlikte, yargı birliği sağlaması açısından da önemlidir.⁴⁸

Bu komisyon İslam, Hıristiyan ve Yahudi aile hukuklarına dair hükümleri içine alan 157 maddelik bir kararname hazırlamıştır. İlk kısmı evliliğe, ikinci kısmı ise evliliğin sona ermesine dair olan ve mükemmel bir kanun tekniğine sahip bu kararname, 1917 senesinde Hukuk-ı Aile Kararnamesi ismiyle bir kanun olarak ilan edilmiştir.⁴⁹

Acele ile hazırlanan ve birtakım eksiklikler taşıyan bu kararname, Osmanlı aile hukukunu düzenlemekte çok geç kalmış olup uygulama açısından fazla başarılı olamamış, daha doğrusu buna fırsat bulamamıştır. İslam hukuku bakımından, Türkiye Cumhuriyeti'nde ortaya çıkan beklenmeyen gelişmelerde bu geç kalışın belirli ölçüde payı olmuştur.⁵⁰

Kararname, aile hukuku alanında İslam ülkelerinde yapılan ilk kanundur. Daha önce Mısır'da Muhammed Kadri Paşa tarafından hazırlanan *el-Ahkamü's-şer'iyyefi'l-ahvali's-şahsiye* isimli tasarı hazırlanmışsa da kanunlaşmamıştır. İlk olmasıyla kararname, İslam hukuku tarihinde önemli bir yere sahip olup aynı zamanda diğer ülkelerin kanunlarına yol göstericilik vazifesi de görmüştür.⁵¹

Yine kararname, ilk defa diğer Sünni mezheplerden istifa ederek devrin ihtiyaç duyduğu birçok yeniliklerin, İslam hukuku çerçevesinden ayrılmadan kanuna dahil edilmesi yolunu açmıştır. Sonraları, diğer İslam ülkeleri de bu usulü benimseyerek kararnamenin getirdiği yeniliklerin hemen tamamını kısmi değişikliklerle kabul etmişlerdir.⁵²

Kararnamenin getirdiği yeni hükümleri ana hatlarıyla ifade etmek gerekirse; evlenme akdinin önceden ilanını, evlenmede hakimnin bilgi ve iznini, akdin yazılı şekilde yapılıp tescil edilmesini hükme bağlamakta, 9-12 yaşın altındakilerin evlenmesini tamamen yasaklamakta, 17-18 yaşın altındakilerin evlenebilmesi için hakimnin ve tarafların velilerinin iznini şart koşturmuştur. Kararname birden fazla kadınla evlenmeye ve kocanın boşama hakkına cüz'i bazı sınırlamalar getirmekte, evlilikte tarafların denkliği şartını en aza indirmekte, sarhoşun, tehdit ve zor altında kalan kimsenin boşanmasını geçersiz saymaktadır. Kocada hastalık, ayıp, kusur, akıl hastalığı görülmesi, kocanın kaybolup veya evini terk edip duruma göre bir ile dört yıl arasında bir süre zarfında geri dönmemesi halinde kadına, mahkemeye başvurup ayrılmayı isteme hakkı vermektedir. Kararnameye göre, geçimsizlik halinde mahkeme iki tarafın ailesinden bir hakem seçerek olayı araştırarak, böylece aile mahremi-

⁴⁸ Abdurrahman Yazıcı, "Osmanlı Hukuk-u Aile Kararnamesi ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 19, Sayı: 62, Bahar 2015, Erzurum, s. 567.

⁴⁹ Ekrem Buğra Ekinci, "Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: II, Ankara 1991, s. 616-617.

⁵⁰ Aydın, "a.g.m.", s. 455.

⁵¹ Yazıcı, "a.g.m.", s. 569.

⁵² Küçüktiryaki, *a.g.e.*, s. 27.

yetleri aile içinde kalacak, tarafların birlikte yaşaması mümkün görülmediğinde koca istemezse bile evlilik birliğine son verilecektir.⁵³

Kararname'de gayrimüslimlere dair kararlarda bulunmaktaydı. Gayrimüslimlere ait evlenme, boşanma, nesep, vesayet, velayet gibi konuların ruhani reisler tarafından karara bağlanması yetkisi kaldırılmış, cemaat mahkemelerinin görevi şer'îye mahkemesine devredilmiştir. Şer'îye mahkemeleri bu gibi konularda gayrimüslimlerin dinlerine göre karar vermekteydi. Ancak bu durum gayrimüslimleri memnun etmemiştir.⁵⁴

Özellikle Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin ruhani reislerinin, asırlardır süren yargı yetkisinin ve bunun sağladığı imtiyazların kararname ile birden bire ellerinden alınması bu reislerin tepkisine sebep olmuştur. Ruhani reisler özellikle 156. maddenin kaldırılması için bir taraftan doğrudan Osmanlı Devleti'ne başvurmuş, diğer taraftan da Avrupa Devletleri'nin İstanbul'daki büyükelçilerine müracaat ederek yardımlarını talep etmişlerdir. Hatta bu konuda İtilaf Devletleri Yüksek Komiserliği'nin Osmanlı Devleti'ne doğrudan müdahalesi olmuştur.⁵⁵

Bu kararnameden memnun olmayanlar sadece gayrimüslimler değildi. Aynı şekilde muhafazakâr hukukçularda kararnameye sert eleştiriler getirmişlerdir. Eleştirilerin nedeni olarak, kararname hazırlanırken o güne kadar Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebinin terk edilmesi düşüncesi olarak görülmektedir.⁵⁶

Bu tenkitlerin sonucunda, kısa süre zarfında yıpranan Hukuk-u Aile Kararnamesi, İstanbul'un işgali ve işgal kuvvetlerinin müdahalesi sonucunda çıkarılan bir başka kararname ile 1919 senesinde, İstanbul hükümeti (Damat Ferit Kabinesi) tarafından kaldırıldı.⁵⁷ Ancak İstanbul hükümetinin aldığı kararları meşru kabul etmeyen Anadolu hükümeti tarafından, kararnamenin geçerliliği 1926'da Yeni Medeni Kanunun kabulüne dek devam etmiştir.⁵⁸

Kanun, kısa sürede yürürlükten kaldırılmışsa da, Ortadoğu Devletlerinde daha uzun yürürlükte kalmıştır. Hukuk-ı Aile Kararnamesi Ürdün'de 1952, Suriye'de 1953 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Lübnan'da Sünni Müslümanlar için kararname günümüzde de hala bilgi kaynağı olarak kullanılmaya devam edilmektedir. Kararname 1921'de idari muhtariyet kazanan İskenderun sancağında ve daha sonra kurulan Hatay Cumhuriyeti'nde bu cemiyetin 1939 yılında Türkiye'ye katılmasına kadar uygulanmıştır. İngiliz idaresi altındaki Filistin'de de kararname Müslümanlar için uygulanmaya devam edilmiş; İsrail'in kurulmasından sonra şer'îye mahkemelerinde başvuru olan bir bilgi kaynağı olmuştur. Yine kararname Boşnakça'ya çevrilmiş ve Bosna-Her-

⁵³ Bardakoğlu, "a.g.m.", s. 614.

⁵⁴ Abdullah Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2011, s. 80.

⁵⁵ Ahmet Yasin Küçüktyraki, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 26, Çorum 2014, s. 194.

⁵⁶ Küçüktyraki, *a.g.e.*, s. 93.

⁵⁷ Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul 2016, s. 13.

⁵⁸ Ekrem Buğra Ekinci, "a.g.m.", s. 617.

sek Müslümanlarının aile hukuku meseleleri için yardımcı kaynak olarak kullanılmıştır.⁵⁹

Kararname, kadın haklarıyla ilgili mücadelenin “hukuki ifadesi” olarak kabul edilmiş, 1923 ve 1924 yıllarında Ahkamı Şahsiye Komisyonu’nu hazırladığı aile hukuku ile ilgili tasarıya örnek teşkil etmiştir. Kararname, dini esaslara dayanmakla birlikte aile hukukunda kısmen devletleştirme ve laikleştirmeye ilgili hükümler ihtiva etmekteydi.⁶⁰

3. Cumhuriyet Sonrası Türklerde Aile Yapısı

Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketleri içinde bulunan aile hukukunun, çağın gereklerine ve inkılapların gerçekleştirilmesine uygun olarak yeniden oluşturulması amacıyla 19 Mayıs 1924 tarihinde yeni bir yönetmelik hazırlanarak *Ahkamı Şahsiye Komisyonu* kurulmuştur. Komisyon, 1924-1925 yıllarındaki çalışmaları sonunda, birçok hükmü Hukuk-ı Ali Kararnamesi’yle aynı olan aile hukuku ile ilgili bir ön tasarı hazırlamıştır.⁶¹

Tasarının hazırlanış aşamasında yaşanan gelişmeler, bir yandan da özellikle Batılı kanunlardan birini aynen almak düşüncesini gittikçe kuvvetlendirmekteydi. Zira, Ahkamı Şahsiye Komisyonu tarafından hazırlanan tasarılar, Türk inkılapların işlemeğe başladığı yeni Türk toplumunun ihtiyaçlarını tam olarak karşılayacak şekilde radikal bulunmamaktaydı. Bu düşünce ilerleyen günlerde daha da kuvvetlendi ve Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt’un Ahkamı Şahsiye Komisyonu önünde yaptığı bir tebliğ ile komisyonun vazifelerine son verilerek, İsviçre Medeni Kanunu’nu bazı değişikliklerle bir bütün halinde alınması hükümetçe kararlaştırıldı.⁶²

Mahmut Esat Bozkurt, komisyonun kaldırılmasındaki amacı şu sözleriyle açıklamıştır:

“...Sayın Arkadaşlar! İhtilalin kararı, Batı medeniyetini kayıtsız şartsız kendisine mal etmek, benimsemektir. Bu karar o kadar kesin bir azme dayanmaktadır ki, önüne çıkacaklar, demirle, ateşle yok edilmeye mahkumdurlar. Bu prensip bakımından, kanunlarımızı olduğu gibi Batıdan almak zorundayız. Böylelikle, Türk ulusunun iradesine uygun harekette bulunmuş olacağız. Keyif ve isteklerimize göre değil, milletimizin isteklerine göre iş başarmaya borçluyuz. Şimdiye kadar geçen hizmetlerinize teşekkür eder ve komisyonun vazifesine son veririm.”⁶³

Yapılan araştırmalar sonucu, İsviçre Medeni Kanunu’nun, dünya medeni kanunları içinde en yenisi, anlaşılması en kolay olanı, en demokratiği ve en pratiği olduğu kabul edilmiş, içerdiği hükümlerin toplumsal ve ekonomik

⁵⁹ Mehmet Akif Aydın, “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XVIII, İstanbul 1998, s. 318.

⁶⁰ Mehmet Ünal, “1917 Tarihli Hukuk-ı Ali Kararnamesi”, *Türk Yurdu*, Cilt: VIII, Sayı: 4, Mayıs 1987, s. 31.

⁶¹ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “Türk Hukuk Hayatındaki Düalizm ve Şer’i Hukuktan Laik Hukuka Geçiş”, *Yargıtay Yüzüncü Yıl Dönümü Armağanı*, İstanbul 1968, s. 722.

⁶² Velidedeoğlu, “a.g.m.”, s. 723.

⁶³ Mustafa Baydar, *Atatürk ve Devrimlerimiz*, İstanbul 1973, s. 246.

yaşamımız bakımından çağın gereksinimlerini karşılayacak nitelikte olduğu belirtilmiştir ve bu kanunun alınması kabul edilmiştir.⁶⁴

İsviçre Medeni Kanunu'nu, hukukçu milletvekillerinden, mahkeme başkanı ve üyelerinden, hukuk profesörlerinden ve avukatlarından kurulu 26 kişiden oluşturulan bir komisyonla, Türkçe'ye tercüme edilmeye başlanmış ve çalışmalar kısa sürede tamamlanmıştır. Söz konusu komisyonda, Şükrü Kaya (Milletvekili ve Komisyon Başkanı), Mustafa Fevzi, Hasan Fehmi (Milletvekilleri, Adalet Komisyonu Başkanı ile üyesi), Fuat Hulusi, Feyz Daim, Esat, Şemsettin Sabri, Aziz, Osman, Cevat, Hacı Rıfat (hakimler), Veli, Şefket, Mehmet Ali, Samim, Vasvi Raşit (profesörler) ve Tahsin, Bahir, Nazım (avukatlar) bulunuyordu.⁶⁵

İcra Vekilleri Heyeti 20 Aralık 1925 tarihli toplantısında görüşülüp uygun bulunan Medeni Kanun Projesi'nin, TBMM'ne sevki kararlaştırmış ve proje 17 Şubat 1926 tarihinde TBMM'de ittifakla kabul edilmiş ve 4 Nisan 1926 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Kanun 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁶⁶

Komisyon, toplum hayatını büyük ölçüde etkileyeceği açık olan Medeni Kanunun tek başına yürürlüğe girmesini yeterli görmemiştir. Çünkü eski ile yeni arasındaki geçişi sağlamak, önceki muamelelerin varlığı, kazanılmış haklar, tüzel kişilikler, evlilik bağları gibi birçok konuya açıklık getirmek gerekiyordu. Bu amaçla, kısaca "Tatbikat Kanunu" adı verilen 29 Mayıs 1926 tarih ve 864 sayılı "Kanun-ı Medeni'nin Sureti Mer'iyet ve Şekil-i Tatbiki Hakkında Kanun" kabul edilmiş ve Medeni Kanunla aynı gün yürürlüğe girmiştir.⁶⁷

Genel hükümlerinden sonra, gerçek ve tüzel kişileri, aile ve miras hukuklarını, mülkiyet ve mallar üzerindeki öbür hakları düzenleyen Türk Medeni Kanunu, aile hukukuna laik bir düzen getirmiştir. Böylece hukuk alanında da devrim gerçekleştirilmek istenmiş, şer'î hukukla olan bağ kesilmiştir. Mahmut Esat Bozkurt'un anlatımıyla: "...bunun tersi, devletin kabul ettiği dinin esaslarını benimsemeyen kişilerin vicdanlarına karşı zorbalık olur. Özellikle çeşitli dinlerden uyrukları bulunan devletlerde tek bir yasanın bütün topluma uygulanabilmesi için, yasanın din ile ilişkisinin kesilmesi, ulusal egemenlik için zorunludur."⁶⁸

Medeni Kanun'un İsviçre'den alınması her ne kadar laik ve çağdaş bir toplumun oluşturulması amacıyla gerçekleştirilmişse de, bunun bir başka sebebi de, Türkiye, batılı devletlerin sık sık Türk adalet mekanizmalarına müdahale etmelerini istemediğinden Batı kanunlarını kabul ederek meseleyi kökünden halletmek istemiştir. Mahmut Esat'a göre, dini kurallara dayalı bu sistemin sakıncası, yabancılar tarafından geçmişte adli kapitülasyonların gerekçelerin-

⁶⁴ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, Ankara 1995, s. 222.

⁶⁵ Abdullah Özkan, *Kurtuluş Savaşı ve Atatürk Dönemi*, İstanbul 2011, s. 604.

⁶⁶ Velidedeoğlu, "a.g.m.", s. 724.

⁶⁷ Özkan, a.g.e., s. 604.

⁶⁸ Turan, a.g.e., s. 222.

den biri olarak öne sürülmesi ve daha sonraları da kapitülasyonların kaldırılmasının önünde bir engel olmasıdır. Bu sebeple ülkede yargısal birlikten söz etmek imkansızlaşmakta, hukuksal alanda bir keşmekeş yaşanmaktaydı.⁶⁹

Zira Mehmet Akif Turan bu gelişme ile ilgili düşüncelerini şu şekilde izah etmiştir:

“Cumhuriyet dönemindeki Batılılaşma hareketlerinde devrin idarecilerinin tercihleri kadar, Tanzimat döneminde olduğu gibi Batı’nın etki ve baskısı da rol oynamıştır. Osmanlı Devleti, 1914 yılında kapitülasyonları tek taraflı bir kararla kaldırdığını ilân etmiş, ancak bu karar Avrupa tarafından kabul edilmemişti. Lozan barış görüşmeleri sırasında, kapitülasyonlar ve bunların yabancılara tanıdığı adli imtiyazların kaldırılması büyük tartışmalara konu olmuştur. Batılı delegeler, Türkiye’de bulunan yabancıların davalarının yabancı hâkimlerin de yer aldığı karma mahkemelerde görülmesi konusunda ısrarlı olmuşlar ve konferansın, bu sebeple kesilebileceği tehdidinde bulunmuşlardır. Türkiye bu konferansta, esasen kendisinin de adli yapıda yeni düzenlemelere gideceğini, dolayısıyla Batılıların endişe edecekleri bir durumun söz konusu olmadığını ısrarla savunmuş, fakat muhtemelen Batılı devletler, Türkiye’nin adli yapıda köklü bir değişikliğe gidebileceğine ihtimal vermediklerinden, bu vaatle yetinmek istememişlerdir. Nitece uzun münakaşalardan sonra, Amerikan delegesinin teklifi üzerine, Türkiye Cumhuriyeti tarafından, Batılı hukuk müşavirlerinden faydalanılması ve hazırlanacak kanun komisyonlarında ve adli yapının düzenlenmesinde bunların istihdam edilmesi karşılığında, adli kapitülasyonların kaldırılması kabul edilmiştir. Türk delege heyeti de, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzaladığı “Yargı Yönetimine İlişkin Bildiri”de, Türk hükümetinin uygarlıktaki gelişmenin gerektirdiği bütün reformları yapmaya hazır olduğunu, bu sebeple beş yıldan az olmayan bir süre için Avrupalı hukuk danışmanları almak niyetinde bulunduğunu, bu danışmanların hukuk reformlarını hazırlayacak komisyonlara katılacaklarını ve Türk mahkemelerinin işleyişini izlemekle ve Adalet Bakanı’na, gerekli görecekları bütün raporları göndermekle görevli bulunacaklarını beyan ve taahhüt etmiştir. Nitekim devrin Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt, medenî kanunun nasıl kabul edildiğini anlatan makalesinde kapitülasyonları kaldırırken, “Hukuk sistemiyle, kanunlarıyla, mahkemeleriyle yepyeni bir adalet organı yaratmayı da üzerimize almış bulunuyorduk... Lozan Muahedesi’yle yüklendiğimiz işi elden geldiği kadar çabuk başarmak lazımdır” demektedir. Bütün bunlardan açıkça anlaşılmalıdır ki kapitülasyonların ve bu arada kapitülasyonlarla yabancılara verilen hukukî imtiyazların kaldırılması karşılığında, yeni Türk hükümeti hukukî yapıyı tamamen Batı istekleri yönünde düzenleme taahhüdünde bulunmuştur. Bunun sonucu olarak Lozan Muahedesi’nin imzalanmasından kısa bir süre sonra Ahkam-ı Şahsiye Komisyonu’nun görevlerine son verilmiş ve bu komisyonca hazırlanan tasarılar dikkate alınmamıştır.”⁷⁰

⁶⁹ Nilüfer Uğurlu Şenel, *Mahmut Esat Bozkurt ve Türk İnkılabına Etkisi*, İstanbul 2012, s. 192.

⁷⁰ Mehmet Akif Aydın, “Batılılaşma”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: V, İstanbul 1992, s. 167.

1926 tarihli Türk Medeni Kanunu ile ailede kadının hakları ile erkeğin hakları eşit düzeye getirilmiş; kadın günlük hayata, erkekle aynı haklara sahip olarak girmiştir. Ailede bir düzenin kurulup işletilmesi için “*koca evin reisidir, evin düzenini o temin eder*”, ancak koca aileye ilişkin yükümlülükleri yerine getiremezse o zaman bu görevler kadına da verilebilir denmiş ve kadında reisiğe ortak edilmiştir. Yine çocuk üzerinde, anaya da babayla eşit şekilde velayet hakkı verilmiştir. İktisadi hayatta da kadın-erkek eşitliği sağlanmış ve kadın, istediği mesleğe girebilme hakkına sahip olmuştur.⁷¹

Kanunda gerçekleştirilen en önemli değişikliklerden biri de erkeklerin ancak tek bir kadınla evlenebileceği ilkesidir. Böylece yüzyıllardır süren çok kadınla evlilik yolu kapatılmak istenmiştir.⁷²

Evlenmede, devlet müdahalesi mutlak şekle sokmuş, bu sebeple tarafların ancak resmi şekil ve tescille evlenebilmeleri ve yine eşlerin ancak mahkeme kararıyla boşanabilmeleri gibi hükümler getirilmiştir. Evlenmede temsil yolu kapatılmış. Kadının da bu evliliği kabul etmesi koşulu öngörülmüştür. Evlenme yaş sınırları yeniden düzenlenmiş, böylece bu mühim ve hayati müessesenin önemini idrak edemeyen kimselerin yanlış adım ve kararlarına mani olunmak istenmiştir.⁷³

Türk Medeni Kanunu, azda olsa İsviçre Medeni Kanunu’ndan, bazı noktalarda ayrılıyordu. Mesela, İsviçre’de hakim, kanun ve geleneklerde yeri olmayan durumlarda kendi koyacağı kurala göre yargılama yetkisine sahipken, Türkiye’de bu gibi durumlarda hakim, bilimsel görüşlerden ve yargı kararlarından yararlanmak zorundadır. Yine Medeni Kanunla, süt hısımları arasında evlenmenin yasak olduğu yönündeki Kur’an hükmü korunmuş, karı koca arasındaki mal ayrılığı da kanunda yer almıştır. Bu küçük değişiklik çok önemli sonuçları da beraberinde getirdi ve Türk Medeni Kanunu’nu, kadın hakları yönünden İsviçre Medeni Kanunu’nun önüne geçirdi. Çünkü bu değişikliklerle, bir yandan kadının kendi mal varlığı üzerindeki mülkiyet ve tasarruf hakkı korunmuş, diğer yandan da mal birliği rejiminin olumsuzluklarını önlemek amacıyla kadın lehine getirilen hükümler muhafaza edilmiştir. Ayrıca diğer bir farklılık ise, ölen kimsenin ana-babasına da miras hissesi tanınmış olmasıdır.⁷⁴

Medeni Kanununun İslam hukukuyla olan en keskin ayrılığı ise, bir gayrimüslim erkeğin Müslüman bir kadınla nikahının tamamıyla hükümsüz sayılmasına dair kayıtların kalkması ve 18 yaşını tamamlamış kişilerin istedikleri dini seçmekte serbest olduklarının kabulü olmuştur.⁷⁵

Sonuç

İslam öncesi Türklerde, var olan aile kutsallığı asırlar geçmesine rağmen günümüzde de hala devam etmektedir. Aile birliğine verilen önem gerek bi-

⁷¹ Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, Ankara 1971, s. 157.

⁷² Turan, *a.g.e.*, s. 222.

⁷³ Sadi İrmak, *Atatürk Devrimleri Tarihi*, İstanbul 1981, s. 219.

⁷⁴ Mustafa Keskin vd., *Türk İnkılabı ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Kayseri 1995, s. 185.

⁷⁵ Mustafa Keskin vd., *a.g.e.*, s. 186.

reyler, gerekse devlet tarafından sürmekte ve gelişmekte olan dünya şartları karşısında aile kurumunun olumsuz olarak etkilenmemesi amacıyla tedbirler alınmaktadır.

Cumhuriyet döneminde aile ve kadına dair yapılan tüm çalışmalar ve çıkarılan kanunlar, özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde arka planda kalmış kadını yine hak ettiği yere getirmeye yönelik atılmış önemli adımlardır. Böylece kadın, sosyal hayatta daha etkin olmaya başlamıştır. Çalışma hayatına girmiş, çocuğun velayetinde söz hakkına sahip olmuştur. Yapılacak yeniliklerde kadın da bu gelişmelere dahil edilmiştir. İlerleyen dönemde kadına verilen eşitlikçi sosyal haklar yanında, elde ettiği siyasi haklarla da kadının toplumdaki gücü ve etkinliği daha da arttırılmıştır.

Çünkü Cumhuriyeti kuranlar çok iyi biliyordu ki, kadının olmadığı bir yerde başarıdan söz etmek imkansızdı. Aile kurumunun sağlıklı bir şekilde devamını sağlamaktaki en önemli unsur kadındır. Kadın, kendini ne kadar iyi yetiştirir ve öz güveni yüksek olursa, toplumlarda o kadar güçlü ve sağlam bireyler yetişir. Yine kadınsız bir inkılap, eksik, yetersiz ve başarısız olmaya mahkumdur. Zira Atatürk'ün şu sözleri bu düşünceyi en iyi şekilde özetlemektedir:

“Zaman ilerledikçe, ilim ilerledikçe, medeniyet dev adımlarla yürüdükçe, hayatın, asrın bugünkü gerçeklerine göre evlat yetiştirmenin güçlüklerini biliyoruz... Bugünün anaları için gerekli özellikleri taşıyan evlatlar yetiştirmek... pek çok yüksek özelliği şahıslarında taşımalarına bağlıdır. Bu sebeple kadınlarımız daha çok aydın, daha çok feyizli, daha fazla bilgili olmaya mecburdurlar.”⁷⁶

Yaşanan bu gelişmeler sonucu, dini kurallardan ziyade bulunduğu coğrafyanın kendinden önce var olan kültüründen olumsuz etkilenen Osmanlı Devleti'nde, geri planda kalmış kadın yeniden hak ettiği yere gelmiştir. Çünkü kadın, eski Türk törelerinde de, İslam inancında da kutsal ve değerli bir varlıktır. Cumhuriyet dönemi aydınları, bunun bilincinde olarak kadına önce sosyal haklarını iade etmiş daha sonrada siyasi haklarını kazandırmışlardır. Gerçi şu da bir gerçek ki geçmişten günümüze Türk aile yapısı ne kadar değişime uğramış olursa olsun devam etmekte olan değerler, Türk aile anlayışının ve Türk ailesinin esas unsurlarının sapsasağlam kalmasına hizmet etmiştir. Hem çağdaş hem de geleneklerine bağlı Türk ailesi, Medeni Kanunla daha da güçlendirilmiştir.

Bundan sonra da, hızla gelişen ve değişen Türkiye'de asırlardır önemini ve kutsallığını kaybetmeden varlığını bu güne kadar taşımış Türk ailesinin, gelecekte de aynı güçle varlığını koruması için gerekli bütün çalışmaların titizlikle gerçekleştirilmesi gereklidir. Türk aile sistemine dair yapılacak çalışmalarda, Türk tarihi iyi incelenmeli, Türk geleneğine, inancına, değerlerine ve yapısına uygun çalışmalar yürütülmelidir. Aileyi ve kadını koruyucu kanun ve yasalar

⁷⁶ Komisyon, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 156.

daha etkin bir şekilde uygulanmalıdır. En önemlisi ise özellikle gençlere ve çocuklara aile kurumunun önemi yetkili kurumların gerçekleştireceği faaliyetlerle en iyi şekilde kavratılmalıdır.

Kaynaklar

- AKKUTAY, Ülker: “İslamiyet’ten Önce Türk Ailesi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 55-58.
- AKSU, Levent: “Atatürk Dönemi (1923-1938) Nüfus ve Aile Yapıları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 154, İstanbul 2005, s.163-178.
- AYDIN, Mehmet Akif: “Batılılaşma”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: V, İstanbul 1992, s. 162-167.
- AYDIN, Mehmet Akif: “Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: 2, Ankara 1993, s. 434-455.
- AYDIN, Mehmet: “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XVIII, İstanbul 1998, s. 314-318.
- BARDAKOĞLU, Ali: “Türk Aile Hukukunun Tarihsel Gelişimi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: II, Ankara 1991, s. 609-615.
- BAYDAR, Mustafa: *Atatürk ve Devrimlerimiz*, İstanbul 1973.
- CEBECİ, Dilaver: *Tanzimat ve Türk Ailesi*, İstanbul 2009.
- CEBECİ, Dilaver: *Türk’e Dair*, İstanbul 2001.
- CİN, Halil: *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya 1988.
- ÇİMEN, Latife K.: *Türk Töresinde Kadın ve Aile*, İstanbul 2008.
- DEMİR, Abdullah: *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2011.
- EKİNCİ, Ekrem Buğra: “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: II, Ankara 1991, s. 616-617.
- ERDEM, Hüseyin: “İslam-Osmanlı Aile Hukukunda Gayrimüslimler”, *TAAD*, Sayı: 24, Ocak 2016, s. 639-661.
- ERÖZ, Mehmet: “Türk Ailesi”, *Aile Yazıları-Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 225-247.
- GÖKALP, Ziya: *Türk Medeniyet Tarihi*, İstanbul 1976.
- GÖKALP, Ziya: “Aile Ahlakı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: III, Ankara 1992, s. 1080-1098.
- GÜLTEPE, Necati: *Türk Kadın Tarihine Giriş*, İstanbul 2013.
- GÜNDÜZ, Ahmet: “Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, *JASS*, Cilt: 5, Sayı: 5, Elazığ 2012, s. 129-148.
- IRMAK, Sadi: *Atatürk Devrimleri Tarihi*, İstanbul 1981.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2015, s. 219-220.
- KAVUNCU, Mualla: “Osmanlılarda Aile ve Kadın”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ankara 1999, s. 143-168.
- KESKİN, Mustafa vd.: *Türk İnkılabı ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Kayseri 1995.
- KOMİSYON: *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 156.
- KURNAZ, Şefika: *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923*, İstanbul 2015.
- KÜÇÜKTİRYAKI, Ahmet Yasin: *Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 2017.

KÜÇÜKTİRYAKİ, Ahmet Yasin: “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Sonrası Aile Hukuku Alanındaki Gelişmeler ve Hukuk-ı Aile Kararnamesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIII, Sayı: 26, Çorum 2014, s. 177-201.

MUMCU, Ahmet: *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, Ankara 1971.

OKUDUCU, Güldal: *Osmanlı’dan Cumhuriyete Türk Kadınının Kısa Tarihi*, İstanbul 2014.

ORTAYLI, İlber: “Osmanlı Toplumunda Ailenin Yeri”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 74-79.

ORTAYLI, İlber: *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2009.

ÖZDEMİR, Rifat: “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Aile Yazıları-Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 411-456.

ÖZDEMİR, Rifat: “Harpüt ve Çemişgezek’te Askeri Ailelerin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1890-1919)”, *Aile Yazıları-Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, Cilt: 1, Ankara 1991, s. 537-614.

ÖZKAN, Abdullah: *Kurtuluş Savaşı ve Atatürk Dönemi*, İstanbul 2011, s. 604.

ÖZTÜRK, Hüseyin: “Türklerde Aile ve Ahlak Telakkileri”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 12-21.

SEVİNÇ, Necdet: *Türklerde Kadın ve Aile*, İstanbul 2000.

ŞENEL, Nilüfer U.: *Mahmut Esat Bozkurt ve Türk İnkılabına Etkisi*, İstanbul 2012.

TOPRAK, Zafer: *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*, İstanbul 2016.

TURAN, Şerafettin: *Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)*, Ankara 1995.

TÜRKDOĞAN, Orhan: “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: I, Ankara 1992, s. 29-66.

ÜÇÖK, Coşkun - MUMCU, Ahmet: *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1976.

ÜNAL, Mehmet: “1917 Tarihli Hukuk-ı Ali Kararnamesi”, *Türk Yurdu*, Cilt: VIII, Sayı: 4, Mayıs 1987, s. 371-398.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet: “Türk Hukuk Hayatındaki Düalizm ve Şer’i Hukuktan Laik Hukuka Geçiş”, *Yargıtay Yüzüncü Yıl Armağanı*, İstanbul 1968, s. 705-724.

YAKUT, Esra: “XIX. Yüzyılda Orta Anadolu Bölgesi’nde Evliliğin Ortaya Çıkışı, Sona Ermesi ve Sonuçları”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 1-2, Ankara 2008, s. 237-265.

YAZAN, Ümit Meriç: “İslam’da Aile ve Çağdaş İslam Ülkelerinde Aile Yapısı”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, Cilt: I, Ankara 1991, s. 62-73.

YAZICI, Abdurrahman: “Osmanlı Hukuk-u Aile Kararnamesi ve Sadreddin Efendi’nin Eleştirileri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 19, Sayı: 62, Erzurum 2015 (Bahar), s. 567-584.

YILMAZÇOBAN, Muhsin: “Aile Kurumu ve Türk Ailesinde Bütünlükçü Yapı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 176, İstanbul 2008, s. 153-168.